

МОДУС "НАЦІОНАЛЬНОГО БУТТЯ" ТА "ГЕНЕТИЧНО-ЧУТТЄВИЙ" ФОЛЬКЛОРИЗМ ПОЕМИ Т. ШЕВЧЕНКА "НАЙМИЧКА"

У статті зроблено спробу розкрити модус "національного буття" у соціально-побутовій поемі Т. Шевченка "Наймичка", а також проаналізувати її сутнісні зв'язки з народною творчістю в контексті романтичної літератури першої половини – середини ХІХ ст.

Ключові слова: *поема "Наймичка", модус "національного буття", фольклоризм, романтизм, реалізм.*

Багатогранна й різноманітна творчість Т. Шевченка для українців є не просто знаковою, – вона концентрує в собі ментальні, психологічні й архетипні коди національного буття. Саме тому, очевидно, уже більше ніж півтора століття вона є актуальною і, думається, залишатиметься такою завжди.

Безумовно, важливою сторінкою для розкриття та розуміння Т. Шевченка як поета є й мистецький доробок його як художника, безпосередньо пов'язаний з літературною творчістю (що на сьогодні ще недостатньо висвітлено в наукових дослідженнях), прозові й драматичні твори.

Поетична ж спадщина настільки глибока, що, незважаючи на численні праці (в яких вчені з точки зору наявних наукових напрацювань та поглядів, що відповідають конкретному історичному періоду, намагаються аналізувати й тлумачити її), тут завжди залишається простір для досліджень та відкриттів. Можна розуміти це так, що кожне з нових етапних наукових потрактувань творчості поета є ще однією сходинкою до спроби осягнення його поетичного генія, оскільки саме в цій галузі найбільш яскраво проявився Шевченків непересічний талант.

Перерахувати праці вчених, які аналізували твори Т. Шевченка, – марне намагання. Сьогодні з виникненням та розвитком різноманітних інтердисциплінарних наукових галузей художні твори інтерпретують, залучаючи категорії філософської та літературної герменевтики, етнофілософії, етноестетики, етностилістики та ін., що плідно застосовуються окремими вченими (О. Вертій, П. Іванишин, Я. Гарасим) і для аналізу творчості Т. Шевченка.

Зважаючи на обсяг розвідки, власне, ставимо за мету дати обґрунтування національної основи художнього мислення поета на основі відображення модусу "національного буття" (П. Іванишин) та "генетично-чуттєвого" фольклоризму в його соціально-побутовій поемі "Наймичка".

Хоч окремі дослідники, маючи на увазі інтердисциплінарні зв'язки, вбачають у розширенні рамок дослідження художніх творів небезпеку "розмивання" самого предмета дослідження, бачиться, на сучасному етапі розвитку теоретичної науки, в тому числі й літературознавства, без встановлення таких зв'язків не обійтися. Мало того, вони не лише не руйнують поняття про предмет дослідження, а навпаки – дають змогу глибше пізнати його, перевівши в іншу площину, аналізуючи з іншої точки зору. Спираючись на думки М. Гайдеггера, висловлені в "Бутті і часі", П. Іванишин пише про те, що "здатність літератури у свій специфічний спосіб пізнавати, розуміти, витлумачувати на значеннєвому рівні зближує її з герменевтикою, і з філософією. А це дає змогу виявити найбільш концептуальну проблему, нехтування якою загрожує віддаленням і від інтенціональної сутності справжнього красного письменства, і від літературної герменевтики як буттєвого мислення" [3, 30].

"Національний спосіб розуміння" художнього твору приходиться через осягнення ключових національних сутностей буття, "тут-буття", відображеного у творі, що є стрижневим, притаманним етносу взагалі і під впливом різноманітних чинників може трансформуватися, але не втрачає своєї сутності.

Присутність модусу "національного буття" можемо констатувати і в соціально-побутовій поемі Т. Шевченка "Наймичка". Уже перші рядки твору малюють перед читачем національну картину простору-буття:

*У неділю вранці-рано
Поле крилося туманом,
У тумані, на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая... [9, 269].*

Ключові лексеми "поле", "могила", "тополя", що відразу візуалізують окреслений простір, і людина ("молодиця молодая"), яка є центром цього простору, оживлює його своєю присутністю, разом репрезентують певний етнічно-ментальний просторовий локус. Аби виразніше уявити собі місце його в цілісній моделі "національного буття", звернемося до міжгалузевого універсального концепту "Дім – Поле – Храм", який відомий український філософ С. Кримський, використовуючи теорію архетипних структур М. Гайдеггера, вивів у площину характеристик для аналізу української культури. Особливо цікавою в цьому плані є праця вченого "Архетипи української ментальності" [6]. Виписана (вищезазначена) у пролозі Т. Шевченком картина у згаданій системі архетипів тяжіє до локусу "Поле", який, безперечно, пов'язаний із архетипом землі. Але, за

визначенням Є. Більченко, є ще й "Дике поле" або "Степ", що у широкому розумінні являє собою антипод "Дому", тобто це є світ чужий, ворожий [1, 86]. У зазначеному творі для молодого покритки Ганни це світ самотності, відкинутості, вигнання.

Вдруге до топосу "Поле" поет звертається словами "уже Марко чумакує", і потім ще неодноразово зображує героя поза межами "Дому". Зважаючи на це, можемо вважати його представником зазначеного буттєвого простору.

Інтегративний локус "Дім" у поемі "Наймичка" представлений хутором як місцем "родового буття" українця, а Настю і Трохима (дід і баба) можна вважати закоріненими предками і представниками цього родинного простору:

*...Придбали хутір, став і млин,
Садок у гаї розвели
І пасіку чималу... [9, 270].*

"Хутір-Дім" тут виступає як символ достатку, родинного вогнища, власного світу, космосу, захищеності від світу іншого, чужого. Це і центр фізичного буття, і духовної свободи, затишку, тепла. Для порівняння пригадаємо "хутірську філософію" П. Куліша (яку він ствердив власним життям, усамітнівши на хуторі Мотронівка) та зображений ним у "Чорній раді" хутір Хмарище.

Символічний локус "Храм" у Шевченковому творі репрезентований опосередковано через головну героїню, котра ніби зв'язує, синтезує усі три буттєві топоси. Із щирою молитвою звертається вона до Бога у київських храмах, аби оберігав її сина та його родину, замовляє "молебствіє Варвари", привозить освячені речі: Маркові "святу шапочку", невістці "перстеник" Варвари, онукам "хрестики", "дукачки", "намиста разочок" і "червоний з фольги образочок", що неабияк шанувалося як сімейні святощі. Саме наймичку Ганну можна вважати міжлокусною представницею: "Поля" – відкинуту рідними та мандруючу до Києва; "Дому-Хутора", хоч і не рідного, але пожиттєвого і пошанованого пристанища біля чужих, проте добрих людей та рідного сина; "Храму", до якого ходить ревно молитися.

Таким чином, можна стверджувати, що в поемі Т. Шевченка "Наймичка" символічно як на рівні етнічно-ментального простору, так і на рівні системи образів відображено модус "національного буття", який, за визначенням В. Личковаха, є сукупністю топосів "дійсного буття людини, що визначають горизонти її вкоріненості, "Край" її особистого родового, етнонаціонального існування" [7, 5].

Питання ж фольклоризму зазначеної поемі тісно пов'язане з модусом "національного буття" і знаходиться у смислового полі проблеми фольклоризму і творчості Т. Шевченка в цілому, і загалом

української літератури першої половини – середини XIX століття, що розвивалася на засадах реалізму, сентименталізму та романтизму, який якнайширше та якнайглибше актуалізував звернення до народної творчості. Тому, перш ніж перейти до аналізу цього аспекту твору, дозволимо собі деякі тлумачення до проблеми.

Вивчення народних джерел національної культури (в тому числі й літератури) – це, за висловом О. Вертія, "проблема синтезу, діалектичної єдності двох світоглядів, двох систем художньо-естетичних цінностей" [2, 31]. У цьому плані, спираючись на праці П. Іванишина, можна говорити про "інтерпретацію" та "реінтерпретацію" творів у межах тлумачення поняття фольклоризму літератури. Щодо "інтерпретації", то, як зазначає автор, посилаючись на Г. Гадамера, "їдеться про те, що історичне життя передання <...> "якраз і полягає в необхідності все нових і нових тлумачень". Стосовно реінтерпретації слід брати до уваги, що нагальна потреба у витлумаченні постає тоді, "коли смисловий зміст зафіксованого спірний і потрібно досягнути правильного розуміння повідомлення" [3, 6]. Сьогодні у процесі переосмислення, уточнення окремих смислів у зв'язках літератури з фольклором варто, мабуть, говорити й про неоінтерпретацію, оскільки часто відбувається процес не стільки заперечення попереднього, скільки його переосмислення і доповнення на основі категорій сучасної гуманітаристики.

Впливи та взаємовпливи фольклору та літератури були предметом дослідження М. Максимовича, М. Костомарова, О. Бодяньського, О. Потєбні, М. Сумцова, пізніше – Т. Комаринця, Л. Дунаєвської, М. Яценка, І. Денисюка, Р. Кирчіва, У. Далгат та багатьох інших вчених. Сьогодні цікаві праці з висвітлення окремих аспектів цієї проблематики написані О. Вертієм, О. Кузьменко, Я. Гарасимом, П. Іванишином, С. Росовецьким й іншими.

Зазначимо, що коли говоримо зараз про фольклоризм літератури, то фактично йдеться про аналіз такої давно означеної її якості, як народність, тільки "зсередини", що зумовлює використання іманентних, найчастіше застосовуваних форм, навіть семантичних кліше на рівні "зовнішніх" (лінгвістичних, стилістичних, лексичних) та "внутрішніх" (змістових, концептуально-смислових, символічних) формовиявів.

У літературознавчій практиці побутує поділ фольклоризму на "природний" та "кабінетний", що характеризує його з точки зору безпосереднього чи опосередкованого отримання та переосмислення фольклорної інформації, трансформованої в авторський твір. Якщо враховувати багатовекторність та багатовимірність фольклоризму, то більш містким є, очевидно, потрактування його як поняття "двох рівнів вияву: генетичного та функціонального, де перший рівень пояснюється як "наслідування або використання фольклору в літературній творчості" (Р. Кирчів)" із

зазначенням, що це "найбільш типова ознака продуктивного фольклоризму, коли, орієнтуючись на фольклорну поетику, автори літературних творів творчо трансформують, переосмислюють чи розбудовують традиційні фольклорні мотиви, образи, композиційні схеми та художні засоби у канві власного тексту" [8, 399].

Усі вищезазначені вияви фольклоризму більшою або меншою мірою притаманні творчості Т. Шевченка загалом і аналізованій поемі "Наймичка" зокрема.

Напевне, про Шевченкову поезію (особливо) стосовно її відношень із народною творчістю можна говорити, що в ній якнайтісніше поєдналися всі ознаки "природного" та "генетичного" фольклоризму. Т. Комаринець із цього приводу писав про те, що "інтерес до фольклору, зумовлений розвитком романтизму, відповідав переконанням, потребам Шевченка", і, пишучи свої високохудожні твори, він керувався "не модою чи якоюсь літературною школою", а потребами часу, якостями свого таланту і традиціями, серед яких зростав і виховувався, слухаючи "пісні матері, оповідання діда, розповіді й перекази старих людей та думи кобзарів" [4, 29]. Зрештою, власний життєвий досвід та споглядання тогочасної дійсності викликали в поета ту бурхливу реакцію, яку відчуваємо у його творах, фольклоризм яких різноплановий за формовиявами, високоемоційний, просякнугий глибоким естетизмом, справді "природний". Він сприймав фольклор як "невіддільну частину народного буття, без розуміння якої не можна пізнати життя, розкрити духовний світ" героїв [4, 30]. У народній творчості Т. Шевченка "знаходив глибоку життєву й художню правду. Саме тому він не тільки черпав звідти матеріал для своїх творів, але й вводив у них, часто без найменших змін, народні прислів'я, уривки з пісень <...>, вдавався до змішування, поєднання окремих рядків фольклорних зразків, перетворення пісенних мотивів і деталей, завжди, проте, зберігаючи цілісність задуму, або переосмислював народнопоетичні образи й звороти..." [4, 29]

Фольклоризм поеми "Наймичка" можна охарактеризувати як "генетично-чуттєвий", оскільки поет тут постійно апелює до душевних переживань героїні, надзвичайно глибоких материнських почуттів, показу здатності простої жінки на високу самопожертву заради щастя сина.

Використана у пролозі до твору пісня про вдову, яка народила двох синів, становить закумульований стержень-зав'язку. Героїня знаходить інше вирішення життєвої драми, ніж вдова у пісні, й саме довкола цього розвивається сюжетна канва поеми.

Поетичний талант Т. Шевченка настільки пластично-високий, що йому вдається органічно римувати навіть, здавалось би, наративні фольклорні форми. Важко не помітити казкового зачину до першої частини твору, що надає йому оповідності:

*Був собі дід та баба.
З давнього-давна у гаї над ставом
Удвох собі на хуторі жили,
Як діточок двоє, –
Усюди обоє [9, 270].*

Як і в казці, у цих двох персонажів відносно сталий вік і час проживання (не чітко визначений) – "з давнього-давна".

До наративності тяжіє загалом оповідний тон і характер поеми, а також передача діалогів:

*"А хто, Насте, поховає,
Як помремо?"
"Сама не знаю!
Я все оце міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі, зостарілись...
Кому понадбали
Добра цього?.." [9, 271].*

Так само досконало і правдиво передано забаву діда й онучки:

*...А внучка в юпку одяглась
У Катрину і ніби йшла
До діда в гості. Засміяєсь
Старий і внучку привітає,
Неначе справді молодицю:
"А де ж ти діла паляницю?
Чи, може, в лісі хто одняв?
Чи попросту – забула взяти?..
Чи, може, ще й не напекла?
Е, сором, сором, лепська мати!" [9, 278].*

Не оминув автор і елементів ідилії, що стилістично тяжіють до народних оповідей і були такі характерні в основному для літературної прози того часу (Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш, Ганна Барвінок та ін.):

*Поєднались. Молодиця
Рада та весела,
Ніби з паном повінчалась,
Закупила села [9, 274].*

Або:

*...На хутір знову благодать
З-за гаю темного вернулась
До діда в хату спочивать [9, 275].*

Хоча, як зазначав Т. Комаринець, поет "різко виступав проти вузького етнографізму" [4, 30], все ж окремі етнографічні деталі, хоч і узагальнено, іноді з елементами гіперболізації, ненав'язливо, побіжно, без зайвої деталізації, але впевнено переносять читача у стихію народного життя, як, наприклад, під час опису обряду весілля:

*Через тиждень молодиці
Коровай місили
На хуторі. Старий батько
З усієї сили
З молодицями танцює
Та двір вимітає,
Та прохожих, проїжджачих
У двір закликає [9, 276].*

Або:

*Розвернулося весілля.
Музикам робота
І підковам. Вареною
Столи й лави мнуть [9, 277].*

Так поет кількома рядками зумів передати і елементи обряду, оскільки головним атрибутом українського весілля завжди був і залишається коровай, і почуття радості, життя у достатку, спокої, що було мрією кожного селянина.

Часто поруч із прислів'ями, приказками, фразеологізмами Т. Шевченко використовує суто життєвий досвід, що проявляється у народних повір'ях та прикметах:

*А тим часом сичі вночі
Недобре віщують
На коморі... [9, 280].*

Глибоко емоційний естетизм та "чуттєвість" фольклоризму "Наймички" – у зверненні та глибоко пережитому відтворенні почуттів героїв, або, як їх означає П. Іванишин, "модусах екзистенції" [3, 38] – таких, як туга, радість, турбота, жаль, страх і

подібних. Свого часу ще М. Костомаров стосовно цього таланту поета писав: "Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і чарівно було заглянути туди!!!" [5, 165]. Засобами художнього слова поету вдається передати "чуттєве" й заставити відчувати "надчуттєве" у яскравих образах героїв та сценах народного життя. Тут спостерігаємо і тяжіння до кордоцентризму, який також був близький письменникам-романтикам:

*...Чистим серцем
Поблагословила
Свого Марка... заплакала
Й пішла за ворота [9, 277].*

Або проілюструємо висококультураційний та драматично-психологічний момент твору, коли тільки йдеться про одруження Марка і те, хто ж буде на весіллі за матір:

*А наймичка у порогу
Вхопилась руками
За одвірок та й зомліла.
Тихо стало в хаті;
Тільки наймичка шептала:
"Мати... мати... мати!" [9, 276].*

Звичайно, як вияви фольклоризму в аналізованій поемі можна виокремлювати й інші лінгвістичні засоби та художні ознаки, запозичені поетом із народної мови, фольклору. Це і постійні епітети, діалектизми, метафори, церковнослов'янізми, ідіоми, паремії, звертання, які, зливаючись з авторським текстом, становлять органічну єдність, засвідчуючи одночасно неповторну оригінальність Шевченкового стилю. Ці засоби цілком можуть стати предметом окремої розвідки як загалом у творчості Т. Шевченка, так і в окремо взятому творі.

Підсумовуючи сказане про "генетично-чуттєвий" фольклоризм поеми Т. Шевченка "Наймичка", звернемося до слів Т. Комаринця: "Фольклоризм Шевченкових побутових поем не вузько предметний, він виявляється в типовості зображення, в глибокому відтворенні устрою й суті народного життя. <...> Від запозичень окремих деталей, введення типово народних чи трансформованих поетом мотивів і образів до органічного сплаву нової якості – такий генезис Шевченкового фольклоризму" [4, 31].

1. Більченко Є. В. Мотив чужого у формуванні етнокультурної ідентичності українців // Вісник Чернігівського державного університету. – Вип. 75. – Серія

"Філософські науки". Другі Кулішеві читання з філософії етнокультури. – Чернівці, 2010. – С. 84–88. 2. *Вертії О.* Народні джерела національної самобутності української літератури 70–90-х років ХІХ століття: монографія. – Суми: Собор, 2005. – 486 с. 3. *Іванишин П.* Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко. – К.: Академвидав, 2008. – 392 с. 4. *Комаринець Т.* Народна словесна творчість і Т. Г. Шевченко // Шевченківський словник. – Т. 2. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – 410 с. 5. *Костомаров Н. И.* Воспоминание о двух малярах // Воспоминания о Тарасе Шевченко / Составл. и примеч. В. С. Бородина и Н. Н. Павлюка, предисл. В. Е. Шубравского. – К.: Дніпро, 1988. 6. *Кримський С.* Архетипи української ментальності / Відпов. редактор М. В. Попович. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 273–301. 7. *Личкова В. А.* Філософія етнокультури як новітній напрям народознавства // Вісник Чернівецького державного університету. – Вип. 75. – Серія "Філософські науки". Другі Кулішеві читання з філософії етнокультури. – Чернівці, 2010. – С. 3–9. 8. Українська фольклористика. Словник-довідник / Укладання і загальна редакція Михайла Чернопиского. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 448 с. 9. *Шевченко Т.* Кобзар. – К.: Дніпро, 1983. – 647 с.

Надійшла до редколегії 12.03.13

Янковская Ж.

Модус "национального бытия" и "генетически-чувственный" фольклоризм поэмы Т. Шевченко "Наймичка"

В статье сделана попытка раскрыть модус "национального бытия" в социально-бытовой поэме Т. Шевченко "Наймичка", а также проанализировать её сущностные связи с народным творчеством в контексте романтической литературы первой половины – середины ХІХ в.

Ключевые слова: поэма "Наймичка", модус "национального бытия", фольклоризм, романтизм, реализм.

Yankovska Z.

Mode of "National Being" and "Genetically Perceptual" Folklorism In Taras Shevchenko's Poem "Naimychka" ("The Servant Girl")

In the present article the author tries to investigate the mode of "national being" in Taras Shevchenko's social poem "Naimychka" ("The Servant Girl"). Furthermore, she analyzes the essential connection of this poem to folk in the context of romantic literature of the first half and middle of 19th century.

Key words: poem "Naimychka" ("The Servant Girl"), mode of "national being", folklorism, romanticism, realism.